شهر رمضان الذي أنزل فيه القرآن هدى للناس

تراویح بیست رکعات
20

تالیف

حضرت مولانا محمد یوسف لدھیانوی شہیدؒ

ترجمه

محمد أنور بدخشانی

شیخ الحدیث بجامعة العلوم الإسلامیة
علامه یوسف بنوري تاؤن کراتشي

تالیف

حضرت مولانا محمّد یُوسف لُدھیانوی شہیدؒ

ترجمه

محمّد أنور بدخشانی

شَيخ الحَديث بجَامِعَة العُلوم الإسلاميّة

علّامه يوسف بنوري تاؤن كراتشي

www.islaminsight.org

وَمَن يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِن بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَىٰ
وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّىٰ وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ

تألیف

حضرت مولانا محمد یوسف لدھیانوی

مدیر مجلہ "بینات" جامعہ علوم اسلامیہ علامہ بنوری ٹاؤن

ترجمہ

محمد انور بدخشانی

استاذ جامعہ علوم اسلامیہ علامہ بنوری ٹاؤن کراچی ۵

فہرست مضامین

باعثِ ترجمہ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

الحمد للہ الذی منّ علینا ببعثۃ سیّد الانبیاء، صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہ وأصحابہ الذین ہم نجوم الاہتداء۔

امابعد - بہ علمائیکہ بہ دراستِ کتاب اللہ تماس دارند، خوب معلوم است کہ ہر ایمانی کہ مثل ایمانِ صحابۂ کرامؓ نباشد آن نفاق است، ونیز کسانیکہ بہ امور مصدّقۂ صحابہ تصدیق نہ کنند از ہدایت دور و دارای شقاق اند۔ چنانچہ در قرآن مقدّس ارشاد ہست:

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ

چون گفتہ شود آن منافقین را کہ ایمان آرید مثل ایمانِ دیگر مردمان (صحابہؓ) میگویند کہ آیا ما ایمان آریم مثل ایمان ہمین احمقان؟

ونیز ارشاد ہست

فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ فَقَدِ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا هُمْ فِي شِقَاقٍ -

یعنی پس اگر ایمان آرند این مردمان (جہان) بچیزہائیکہ شما (صحابہ) بآن ایمان آوردہ اید یقیناً راہ یاب خواہند گردید واگر اعراض کنند از چنین ایمان پس ضرور بالضرور در قعرِ نفاق وشقاق واقع خواہند شد۔

واین ہم بہ اہلش معلوم ہست کہ چنانچہ مخالفت وعناد باسنّتِ پیغمبر

علیہ الصلوٰۃ والسلام موجب دخولِ جہنم است همچنان مخالفت و انکار اجماع صحابہؓ نیز سبب ذلت و رسوائی و دخولِ دوزخ میگردد چنانچہ در سورۂ نساء ارشاد است :

وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَى وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّى وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ

یعنی کسیکہ از سنتِ پیغمبر مخالفت کند بعد از معلوم شدن راہ ہدایت (و نیز از اجماع امت مخالفت نموده راهِ صحابہؓ را ترک گوید) و پیروی کند راهِ غیر مسلمانان (صحابہ) را میسپاریم بہ او چیزی را کہ متولی آن شده بہ خود پسند کرده است از گمراهی، و داخل خواهیم کرد او را در دوزخ ۔

درین عصرِ نفاق و شقاق و دَورِ زندقہ و الحاد کہ راهِ تضلیل بہ مسلمانان از هر طرف باز است غیر از طریقۂ پیغمبر علیہ الصلوٰۃ والسلام و طریقۂ صحابۂ کرامؓ، ما دیگر پناه گاهی نداریم کہ در سایۂ آن نجات توانیم یافت ۔ چون خود پیغمبرِ اسلام علیہ الصلوٰۃ والسلام راهِ نجات و طریقِ فلاح را درین دو منحصر نموده اند ۔ چنانچہ راجع بہ فرقۂ ناجیہ فرمودند ما أنا علیہ و اصحابی فرقۂ ناجیہ آن است کہ بہ طریقۂ قائم باشد کہ من و صحابۂ من بر آن قائم ایم لذا انحراف از اجماعیاتِ صحابہ و اختیار نمودن راه دیگر بجز ضلال دیگر چیزی نیست، یکی از اجماعیاتِ صحابۂ کرام مسئلہ تراویح است کہ در ده سال خلافتِ عمر فاروق و دوازده سال خلافتِ عثمان غنی و تقریباً شش سال خلافت علیِ مرتضیٰ در هر سر زمینی کہ صحابہؓ وجود داشتند از بیست رکعت تراویح کم نخوانده اند خصوصاً فقهاء صحابہ از قبیلِ عبداللہ بن عباس ، عبداللہ بن مسعود خود حضرت عباس ، طلحہ ، زبیر ، عثمانِ غنی ، علیِ مرتضیٰ ، اُبی بن کعب

و دیگر اکابرِ صحابہ ہمہ بیست رکعت تراویح را مسنون شمردہ ادا می کردند۔ نیز در عصرِ تابعین و مابعدہم ہمین اجماع برقرار ماند۔ حتیٰ کہ ائمۂ اربعہ کہ تراویح را از بیست رکعت ہرگز تصوّر ہم نہ کردند بلکہ اگر اختلاف منقول ہست در زیادہ از بیست منقول ہست نہ کہ در کم ازان۔ وحتیٰ کہ داود ظاہری در ہر چیز از ائمۂ اربعہ اختلاف دارد اما در عدد رکعاتِ تراویح آن ہم کم از بیست را قائل نیست۔ امام ابن تیمیہ، ابن قیم، ابن حجر عسقلانی، شوکانی صاحبِ نیل الاوطار اینہا کسانی اند کہ رأی اینہا را منکرینِ بیست رکعت تراویح از نصِ قاطع مقدم میشمارند این بزرگان نیز از بیست رکعت کم را قائل نیستند۔

خلاصہ اینکہ از عصر عمر فاروق گرفتہ تا دوازدہ صد و پنجاہ [۱۲۵۰] ھجری ہشت رکعت تراویح را کسی تصوّر ھم نکردہ بود۔ لیکن این گروہ تجددپسند برای ترغیب مردم و تکثیر سواد خود ہا یک دین جدیدی ایجاد نمودہ تہجد را تراویح نام کردند و بعدًا مردم را بہ ہشت رکعت تبلیغ نمودہ بیست رکعت را خلاف سنت وضع کردۂ خود قرار دادند۔ انا لِلّٰہِ وَاِنَّآ اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ ٥

درطول تاریخ اسلام ہشت رکعت تراویح را کس نشنیدہ بود لذا قبل از سیزدہم صد ھجری راجع بہ تعدادِ رکعاتِ تراویح کہ از بیست کم باشد، یک حرف ہم در کتبِ فقہ و حدیث و تاریخ یافتہ نمیشود۔ و اگر سنت خلفای راشدین قابل پذیرای نیست بلکہ واجب الانکار ہست، باید کہ ما اذانِ اول جمعہ را نیز انکار کنیم، زیرا در عہدِ نبوی نبود بلکہ حضرت عثمان اذان اول را رائج کرد و نیز حدّ شرب خمر را ہشتاد شلاق قبول نہ کنیم زیرا کہ از پیغمبر

صلی اللہ علیہ وسلم منقول نیست ۔ وھٰکذا ہزارہا مسئلہ ہست کہ تطبیقِ آن در عصرِ صحابہ جاری شدہ است ۔

فشردہ و خلاصۂ کلام اینکہ ہشت رکعت تراویح دراسلام بہ کلّی وجود نداشت لیکن یک گروہ کہ بعد از دوازدہ صد سال بمیدانِ تجدّد و دین سازی قدم نہادند، اولین فعّالیتِ شان این شد کہ بیست رکعت تراویح را انکار نمودند ۔ پس بر علماء اسلام فرض شد کہ مسلمانان را از دجل و تلبیسِ اینہا خبردار سازند ۔ چنانچہ حضرت مولانا محمد یوسف لُدیانوی مدیر مجلّہ بیّنات کہ در ردِّ فرقِ باطلہ و منکرین ختم نبوّت خدمت ہای نمایان انجام دادہ اند این مسئلہ را نیز موردِ تحقیق قرار دادند چون در نظرِ راقم ازین رسالہ جامع تر درین موضوع دگر دیدہ نشد لذا بہ ترجمۂ آن پرداختم ۔ تاکہ مردم سادۂ ما از فریبِ این برادرہای جدید المذہب مان محفوظ مانند ۔

وَمَا عَلَيْنَا اِلَّا الْبَلَاغ

محمّد انور بدخشانی

مُدرّس جامعۃ علوم اسلامیۃ بنوری تاؤن کراچی

۲۱ رجمادی الثانیہ ۱۴۰۴ھ

سوال

بسم اللہ الرحمن الرحیم

یک رفیقِ ما می گوید کہ صرف ہشت رکعت تراویح سنت است وبس ، (۱) زیرا در صحیح بخاری روایت ہست کہ چون از عائشہ رضی اللہ عنہا پرسیدہ شد کہ نمازِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در رمضان چطور بود ؟ درجواب فرمود کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم در رمضان وغیر رمضان از ہشت رکعت زیادہ نمی خواندند ۔

(۲) نیز از حضرت جابر رضی اللہ عنہ روایتِ صحیح منقول است کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در ہشت رکعت تراویح و وتر امامت فرمودند ۔

امّا روایتی کہ دران خواندنِ بیست رکعت منقول ہست بالاتفاق ضعیف ہست

(۳) نیز میگوید کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ ہم بہ خواندنِ یازدہ رکعت حکم کردہ بودند (ہشت تراویح وسہ وتر) ۔ چنانچہ در مؤطّا امام مالکؒ از سائب بن یزید مروی ہست ، امّا روایت بخلاف این کہ دران بیست رکعت مذکور ہست اول اینکہ آن صحیح نیست واگر صحیح باشد ممکن ہست کہ درابتدا حضرت عمر بیست را حکم کردہ باشند وبعد از معلوم شدن اینکہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ہشت رکعت خواندہ اند، مطابقِ سنّت بہ خواندنِ ہشت رکعت حکم کردند ۔ بہرصورت تراویح مسنون از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم وخلفای راشدین صرف ہشت رکعت است ۔ آنانکہ بیست رکعت میخوانند عملشان خلافِ سنّت است شما بفرمایید کہ سخنِ این رفیقِ ما تاکجا صحیح ہست ؟

سائل :
محمد عبداللہ ۔ کراچی

الجواب

بسم الله الرحمٰن الرحیم

الحمد لله وسلام علی عباده الذین اصطفی

دوستِ شما موقفِ خود را واضح کرده است، من نیز موقفِ خود را واضح می کنم۔ (باقی) کدام ازین دو صحیح است؟ قضاوتِ این بدست خود شما است۔ ۔

من این بیانِ خود را به چهار حصه تقسیم می کنم
(۱) تراویح در عصرِ نبوی (۲) تراویح در عصر فاروقی (۳) تراویح در دورِ صحابه و تابعین (۴) تراویح در نظر ائمه اربعه

۱- تراویح در عصرِ نبوی

نبی اکرم صلی الله علیه وسلم در احادیثِ متعدد راجع به قیام (شب) رمضان ترغیب داده اند در حدیثِ ابوهریره رضی الله عنه چنین است :

کان رسول الله صلی الله علیه وسلم یرغّب فی قیام رمضان من غیر أن یأمرهم بعزیمة، فیقول: من قام رمضان ایمانًا واحتسابًا غفر له ما تقدّم من ذنبه فتوفی رسول الله صلی الله علیه وسلم والأمر علی ذلك ثمّ کان الأمر علی ذلك فی خلافة أبی بکر وصدرًا من خلافة عمر

جامع الاصول ج ۹ ص ۴۳۹ به روایتِ بخاری ومسلم وابوداؤد والترمذی ونسائی وموطا

"یعنی پیغمبر علیہ الصلوٰۃ والسلام راجع به قیام رمضان ترغیب میدادند مگر بدون حکم قطعی، چنانچه میفرمودند هرکس که با ایمان واراده‌ٔ ثواب در (شب) رمضان قیام کند گناه سابقه‌ٔ او معاف خواهد شد۔ معامله به همین طور بود که پیغمبر علیہ الصلوٰۃ والسلام از دنیا تشریف بردند۔ در دورِ خلافتِ صدیقی نیز همین حال بود حتی که تا ابتدای خلافتِ فاروقی همین صورتِ حال برقرار بود۔" ودریک حدیثِ دیگر چنین است :

إنَّ الله فرض لكم صيام رمضان وسنَنْت لكم قيامه فمن صامه وقامه إيماناً واحتساباً خرج من ذنوبه كيوم ولدته امّه (جامع الاصول ص۱۴۲ ج۹ به روایتِ نسائی)

"یقیناً خدا به شما روزه‌ٔ رمضان را فرض کرده است ومن برای شما قیام (شب) رمضان را مسنون قرار داده ام پس هرکس که با ایمان واراده‌ٔ ثواب (در روز آن) روزه گرفت و (در شبِ آن) قیام کرد از گناه خود چنان بیرون (پاک) می‌شود که گویا همان روز از شکمِ مادر تولّد شده باشد"۔

۱- تراویح خواندن آنحضرت صلی الله علیه وسلم باجماعت در چند شب نیز ثابت است۔ چنانچه در حدیثِ عائشه رضؓ سه شب ذکر است که در شب اول تا یک ثلث شب و شب دوم تا نصف شب و در شبِ سوم تا دمیدن سحر در نماز بودند (صحیح بخاری ص۲۶۹ ج۱)

۲- در روایتِ ابی ذر در شبِ بیست وسوم تا یک ثلث شب مذکور است و در شب بیست و پنجم تا نصف شب و در شب بیست و هفتم تا وقت فجر مذکور است۔ (جامع الاصول ص۱۲ به روایتِ ترمذی۔ ابوداؤد۔ نسائی)

۳ روایت نعمان بن بشیرؓ که بعینه مضمون روایت ابی ذر است (نسائی ص۲۳۵ ج۱)

۴ - روایتِ زید بن ثابت که درین صرف ذکر یک شب است -
(جامع الاصول ص۱۱۹ ج۶ به روایتِ بخاری، مسلم، ابوداؤد، نسائی)
۵ - روایتِ انس که درین نیز صرف ذکرِ یک شب است[۱] (صحیح مسلم ص۳۵۱ ج۱)
ودر رمضان المبارک مجاهدهٔ آنحضرت صلی الله علیه وسلم دو چند میشد
خصوصًا در عشرهٔ اخیر تمام شب را در قیام (نماز) می گذرانیدند -
لیکن آنحضرت صلی الله علیه وسلم جماعت تراویح را ادامه ندادند بلکه
خطر محسوس کردند که مبادا به شما فرض شود، بلی حکم کردند که البته در خانه های
خود تراویح بخوانید -
دریک روایتِ ضعیف آمده است که مقدار نماز آنحضرت صلی الله
علیه وسلم نیز زیاده می شد -
(فیض القدیر شرح جامع الصغیر ص۱۳۲ ج۵ وفیه عبدالباقی بن قانع،
قال الدارقطنی: یخطی کثیرًا)
با این هم دریک روایتِ صحیح این نیامده است که مقدارِ تراویح که
آنحضرت صلی الله علیه وسلم در رمضان المبارک با جماعت ادا کرده بودند چند
رکعت بود ؟
۱ — از جابر رض روایت است که فقط یک شب آنحضرت صلی الله علیه وسلم
هشت رکعت تراویح و وتر را با جماعت ادا فرمودند -
{ موارد الظمآن ص۲۳ وقیام اللیل للمروزی ص۹۰
مجمع الزوائد ص۱۷۲ ج۲ به روایتِ طبرانی و ابویعلی }
مگر در سندِ این روایت عیسیٰ بن جاریه (نامی راوی) منفرد است که
محدثین آن را ضعیف و مجروح قرار داده اند (چنانچه) امام جرح وتعدیل یحیی بن
معین دربارهٔ آن می گوید "لیس بذاک" یعنی وی قوی نیست ونیز می گوید
عنده مناکیر یعنی نزد او متعدد روایات منکر (وضعیف) است - امام
ابوداؤد وامام نسائی نیز آن را منکر الحدیث گفته اند - امام نسائی

[۱] - حدیث زید بن ثابت وغیر آن -

او را متروک نیز گفته است - ساجی و عقیلی او را (عیسی بن جاریہ را) در ضعفاء شمار کرده اند۔ ابن عدی می گوید که احادیث مرویه آن محفوظ نیست
(تهذیب التهذیب ص ۲۰۷ ج ۸، میزان الاعتدال ص ۳۱۱ ج ۲)

حاصل اینکه راوی این حدیث هم منفرد است و هم ضعیف لهذا این روایت منکر است، علاوه ازین درین روایت فقط واقعهٔ یک شب ذکر است درحالیکه احتمال دارد که آنحضرت صلی الله علیه وسلم قبل ازان هشت رکعت یا بعد ازان تنها چیزی خوانده باشند چنانچه در روایت انس رض مذکور است.
(مجمع الزوائد ص ۱۷۳ ج ۳ به روایت طبرانی وقال رجاله رجال الصحیح)

۲ — روایت دوم از ابن عباس رضی الله عنهما است که در مصنف ابن ابی شیبه مذکور است - دران روایت چنین است که آنحضرت صلی الله علیه وسلم بیست رکعت تراویح و وتر را به امامت ادا می فرمودند
(ص ۳۹۴ ج ۲ نیز سنن کبری بیهقی ص ۲۹۶ ج ۲ و مجمع الزوائد ص ۱۷۲ ج ۱)

مگر در سند این روایت ابوشیبه ابراهیم بن عثمان راوی ضعیف است. پس از نگاه سند این روایت هم صحیح نیست لیکن چنانچه در صفحات آینده معلوم خواهد شد که در زمانه عمر فاروق تعامل (واجماع) امت مطابق همین روایت شد -

۳ — روایت سوم از حضرت عائشه رض منقول است که در سوال بآن حواله داده شد، لیکن درین روایت تراویح ذکر نیست بلکه ذکر همان نماز (تهجد) است که همیشه در رمضان وغیره آن ادا می کردند (حالاکه در غیر رمضان تراویح نمی باشد) لهذا در تعداد رکعت های تراویح ازین (روایت) استناد نمی توان کرد - چنانچه علامه شوکانی در نیل الاوطار می نویسد :

والحاصل ان الذی دلت علیه احادیث الباب ومایشابهها هو مشروعیة القیام فی رمضان والصلوٰة فیه جماعة وفرادیٰ

فقصر الصلوٰة المسماة بالتراويح على عدد معين و تخصيصها بقراءة مخصوصة لم ترد به سنّة. (نيل الاوطار ص۵۳ ج۳)

"حاصل این که چیزیکه از احادیثِ باب و امثالِ آن از دیگر احادیث معلوم می شود این است که قیام رمضان و ادای نماز باجماعت و تنها تنها (در شب رمضان) مشروع است امّا تخصیص نماز تراویح به تعداد ورکعاتِ معیّن و تخصیصِ قرائت دران در حدیث نیامده است"

۲- تراویح در عصر فاروقی

در عهدِ نبوی صلی اللہ علیہ وسلم و عهد صدیق اکبر رضی اللہ عنہ ادای تراویح باجماعت امر مهم شمرده نه می شد و نه جماعت را اهتمام میکردند بلکه مردم تنها تنها یا بشکل جماعت های کوچک تراویح را ادا می کردند. نخستین از همه حضرت عمرؓ مردم را در عقب یک امام (برای تراویح خواندن) جمع کرد (صحیح بخاری ص۲۶۹ ج۱)

این واقعۂ (جمع مردم عقیب یک امام) در سال دوم خلافتِ فاروقی یعنی ۱۴ھ بوقوع آمد۔ (تاریخ الخلفاء ص۱۳۱ تاریخ ابن اثیر ص۱۳۱ ج۲)

رکعاتِ تراویح در عهدِ فاروقی

در عهد فاروق اعظم چند رکعت تراویح باجماعت ادا کرده میشد؟

جوابِ این در روایتِ سائب بن یزید صحابی مذکور است ۔ این حدیث را از سائب بن یزید سه نفر از شاگردانش روایت می کنند :-

(۱) حارث بن عبدالرحمٰن بن ابی ذباب

(۲) یزید بن خصیفه

(۳) محمد بن یوسف

تفصیلِ روایت هر سه حسب ذیل است

۱- روایتِ حارث بن عبدالرحمٰن را علامہ عینی در شرح بخاری بہ حوالہ حافظ ابن عبدالبر نقل کردہ است۔

قال ابن عبدالبر : وروی الحارث بن عبدالرحمٰن بن ابی ذباب عن السائب بن یزید قال کان القیام علی عہد عمر بثلاث وعشرین رکعۃ قال ابن عبدالبر ھٰذا محمول علی ان الثلاث للوتر۔

(عمدۃ القاری ص۱۲۷ ج۱۱)

ابن عبدالبر مالکی می گوید کہ حارث بن عبدالرحمٰن بن ابی ذباب از حضرت سائب بن یزید روایت کردہ است کہ در عہدِ حضرت عمرؓ (تراویح) بیست وسہ رکعت خواندہ می شد۔ ابن عبدالبر می گوید کہ ازانجملہ بیست رکعت تراویح می بود وسہ رکعت وتر

۲ - راوی دوم از سائب بن یزید، یزید بن خصیفہ است کہ ازان سہ شاگردانش روایت می کنند

(۱) ابن ابی ذئب

(۲) محمد بن جعفر

(۳) امام مالک

این ہر سہ بالاتفاق بیست بیست روایت کردہ اند

(الف) روایت ابن ابی ذئب در سننِ کبریٰ بیہقی بہ سندِ ذیل مروی است۔

أخبرنا أبوعبد الله الحسين بن محمد بن الحسين بن فنجويه الدينوري - بالدامغان - ثنا احمد بن محمد بن اسحاق السني أنبأنا عبدالله بن محمد بن عبد العزيز البغوي ثنا علي بن الجعد أنبانا ابن ابي ذئب عن يزيد بن خصيفة عن السائب بن يزيد قال كانوا يقومون على عهد عمر بن الخطاب رضي الله عنه في شهر

رمضان بعشرين ركعة، قال وكانوا يقرءون بالمئين وكانوا يتوكئون على عصيهم في عهد عثمان بن عفان رضی الله عنه من شدة القيام . (سنن کبری ص۴۹۶ ج ۲)

یعنی ابن ابی ذئب از یزید بن خصیفه واو از سائب بن یزید روایت می کند که مردم در عهد حضرت عمر رضی الله عنه در رمضان بیست رکعت نماز ادا می کردند و در عهد حضرت عثمان رضی الله عنه از دست ایستادن بسیار به عصاهای تکیه می کردند

این سند را امام نووی و امام عراقی وامام سیوطی صحیح قرار داده اند -

(آثار السنن ص۵۴ ج ۲، تحفة الاحوذی ص۷۵ ج ۲)

(ب) روایت محمد بن جعفر در کتاب دگر امام بیهقی "معرفة السنن والآثار" باین سند مروی است :

أخبرنا ابو الطاهر الفقيه ثنا ابو عثمان البصری ثنا أبو أحمد محمد بن عبد الوهاب ثنا خالد بن مخلد ثنا محمد بن جعفر حدثني يزيد بن خصيفة عن السائب بن يزيد قال كنا نقوم في زمن عمر بن الخطاب بعشرين ركعة والوتر -

(نصب الراية ص۱۵۴ ج ۲)

یعنی محمد بن جعفر از یزید بن خصیفه واو از سائب بن یزید رضی الله عنه روایت می کند که ما در زمان عمر فاروق بیست رکعت (تراویح) و وتر را ادا می کردیم -

سند این روایت را امام نووی در خلاصه وعلامه سبکی در شرح منهاج وملا علی قاری در شرح مؤطا صحیح گفته اند -

(ج) روایتِ امام مالکؒ را از یزید بن خصیفه حافظ (ابن حجر) در فتح الباری ذکر کرده است و علامہ شوکانی در نیل الاوطار۔ چنانچہ حافظ می گوید:

وروی مالك من طريق يزيد بن خصيفة عن السائب بن يزيد عشرين ركعة۔ (فتح الباری ج۴ ص۲۵۳ طبع لاهور)

یعنی امام مالک از طریق یزید بن خصیفه از سائب بن یزید بیست رکعت روایت کرده است۔

و علامہ شوکانی می گوید:

وفي الموطأ من طريق يزيد بن خصيفة عن السائب بن يزيد انها عشرين ركعة۔ (نيل الاوطار ج۳ ص۵۳ مطبوعه عثمانيه مصر)

همین سند "مالک عن یزید بن خصیفه عن السائب بن یزید" بعینه در صحیح بخاری (ج۱ ص۳۱۲) موجود است۔

لیکن این روایت در نسخہ موجودۂ مؤطا یافته نشد، ممکن است که در کدام نسخہ مؤطا از نظرِ حافظ گذشته باشد و یا که در غیر مؤطا باشد ولی علامہ شوکانی سہواً "وفی المؤطا" گفته باشد۔

۳ در روایتِ شاگردِ سوم سائب بن یزید که محمد بن یوسف باشد شاگردان وی (محمد بن یوسف) اختلاف دارند

(الف) از امام مالکؒ و دیگران روایت است که حضرت عمر رضی اللہ عنہ اُبیؓ و تمیم داری را حکم کرد که بمردم یازده رکعت بخوانند چنانچہ در مؤطا امام مالک موجود است۔ (مؤطا امام مالک ص۹۸ مطبوعه نور محمد کراچی)

(ب) ابن اسحٰق از محمد بن یوسف سیزده رکعت را روایت کرده است (فتح الباری ج۴ ص۲۵۳)

(ج) داؤد بن قیس و دیگر شاگردان از محمد بن یوسف ۲۱ رکعت را روایت می کنند۔ (مصنف عبدالرزاق ص۲۶۰ ج۴)

ازین تفصیل معلوم شد که دو شاگرد سائب بن یزید (حضرت حارث و یزید بن خصیفه) و سه شاگرد یزید درین لفظ متفق اند که حضرت عمر مردم را به خواندن بیست رکعت جمع نموده بودند۔ اما روایتِ محمد بن یوسف مضطرب است، بعض (شاگردانش) یازده رکعت روایت کرده اند و بعض سیزده و بعض بیست و یک، طبق قاعدهٔ اصولِ حدیث، حدیثِ مضطرب حجت نه می تواند شد لهذا حدیثِ صحیح آنست که حارث و یزید بن خصیفه از سائب رض روایت می کنند۔ و اگر روایت مشکوک و مضطرب محمد بن یوسف را تا یک حدی قابلِ قبول شمرده شود صورتِ تطبیق درمیانِ هر دو همان است که امام بیهقی ذکر کرده است (اینکه عمر فاروق رض تا چند روز به روایتِ یازده عمل کردند و بعداً عمل به بیست قرار گرفت۔ چنانچه امام بیهقی بعد از ذکرِ هر دو روایت مینویسد:

و یمکن الجمع بین الروایتین فانهم کانوا یقومون باحدیٰ عشرة ثم کانوا یقومون بعشرین و یوترون بثلاث. (سنن کبریٰ ص۴۹۶ ج۲)

یعنی تطبیق درمیانِ هر دو روایت امکان دارد، باین طور که مردم اولاً یازده رکعت ادا می کردند بعداً بیست رکعت تراویح و سه رکعت وتر را معمول گردانیدند۔

این رائی امام بیهقی را که آخری عملِ صحابه در عهدِ فاروقی به بیست رکعت قرار گرفت شواهد و قرائن متعدد تائید میکند۔

اولاً: امام مالک که از محمد بن یوسف یازده رکعت روایت کرده است مسلک و مذهبِ خودش بیست یا سی و شش رکعت تراویح است چنانچه در بحثِ چهارم ذکر خواهد شد۔

ازین به وضاحت کامل معلوم می شود که روایتِ یازده نزد امام مالک رح

پسندیده و مختار نبود (ورنه عمل را به آن هرگز ترک نمی کرد)

ثانیاً: ابن اسحق که راوی سیزده رکعت است از محمد بن یوسف روایت بیست را زیاده اثبت می گوید چنانچه علامه شوکانی در ذیل روایت بیست رکعت قول آن را نقل می کند :

قال ابن اسحاق: وهذا اثبت ما سمعت فی ذلک (نیل الاوطار ص۵۳ ج۳)

یعنی در بارۂ رکعات تراویح چیزیکه من شنیده ام این روایت بیست رکعت از همه قوی تر است -

ثالثاً: روایت یازده رکعتی محمد بن یوسف را هیچ مؤیدی نیست، امّا روایت بیست رکعتی سائب بن یزید را چند روایت دیگر مؤید است -

۱ اول روایت یزید بن رومان که این است :

کان الناس یقومون فی زمان عمر بن الخطّاب فی رمضان بثلاث وعشرین رکعة۔ (مؤطا امام مالک ص۹۸ مطبوعه نور محمد کراچی)

مردم در زمانۂ حضرت عمر بیست و سه رکعت می خواندند (بیست تراویح و سه وتر) -

اگرچه این روایت از لحاظ سند بسیار قوی است مگر مرسل است، زیرا یزید بن رومان حضرت عمرؓ را درک نه کرده است - باز هم حدیث مرسل (اگر بسند ثقه وقابل اعتماد مروی باشد) نزد امام مالکؒ و امام ابو حنیفهؒ و امام احمدؒ و جمهور علماء حجت است - بلی شرط حجیت حدیث مرسل نزد امام شافعی این است که تائید آن مرسل به حدیث مسند شده باشد - چونکه حدیث یزید بن رومان را روایات متعدد تائید می کند لذا باتفاق اهل علم حجت است .

این بحث راجع به مطلق مرسل بود ورنه در بارۂ مراسیل مؤطا (مالک) فیصلۂ علمای حدیث این است که تمام (مراسیل مؤطا) صحیح اند - چنانچه امام الهند شاه ولی الله محدث دهلوی در حجة الله البالغه می نویسد :

وقال الشافعي اصحّ الكتب بعد كتاب الله مؤطا مالك واتفق أهل الحديث على أن جميع ما فيه صحيح على رأي مالك ومن وافقه، وأما على رأي غيره فليس فيه مرسل ولا منقطع الا قد اتصل السند به من طرق أخرى فلاجرم انها صحيحة من هذا الوجه، وقد صنّف في زمان مالك مؤطآت كثيرة في تخريج أحاديثه ووصل منقطعه مثل كتاب ابن أبي ذئب وابن عيينة والثوري ومعمر. (حجة الله البالغة - ص۱۳۳ ج۱)

"امام شافعیؒ فرموده است که صحیح ترین کتاب ها بعد از قرآن کریم مؤطای امام مالک است، و تمام علمای حدیث متفق اند برین که چقدر روایات که در مؤطا هست نزد امام مالک و موافقانش همه صحیح است و نزد دیگران در مؤطا مرسل و منقطعی نیست که از دیگر طرق سند آن متصل نه باشد، ازین لحاظ تمام روایاتِ مؤطا صحیح اند - در عصر امام مالکؒ بغرض تخریج احادیث مؤطا و اتصال نمودنِ روایات منقطع آن مؤطاهای بسیار تصنیف شده بود مثل کتاب های ابن ابی ذئب، ابن عیینه، ثوری و معمر"۔

دیگر اینکه دلیل بیست رکعتی حدیث سائب بن یزید است که صحتِ آن صراحةً ذکر شد، اما روایت یزید بن رومان فقط بطورِ تائید ذکر کرده شده است.

۲ - دوم روایتِ یحی بن سعید انصاری است :

ان عمر بن الخطاب امر رجلا ان يصلى بهم عشرين ركعة.[۱]

حضرت عمرؓ یک نفر را حکم کرد که بمردم بیست رکعت تراویح بخواند۔

۳ - سوم روایت عبد العزیز بن رفیع است .

---

[۱] مصنف ابن شیبه ص۳۹۳ ج۲

کان اُبَیّ بن کعب یصلی بالناس فی رمضان بالمدینة عشرین رکعة و یوتر بثلاث ۔ (حوالۂ بالا)

"حضرت اُبی بن کعب در مدینہ منورہ بیست رکعت تراویح وسہ رکعت وتر را بمردم امامت میکرد ۔ این روایت نیز مرسل است"۔

۴ ۔ چہارم روایتِ محمد بن کعب قرظی است :

کان الناس یصلون فی زمان عمر بن الخطاب فی رمضان عشرین رکعة یطیلون فیها القراءة ویوترون بثلاث

(قیام اللیل ص۹۱)

"مردم در زمانِ حضرت عمر در رمضان بیست رکعت می خواندند که دران قرائت را طویل می کردند وسہ رکعت وتر میخواندند"۔

این روایت نیز مرسل است کہ در قیام اللیل سندش مذکور نیست

۵ ۔ پنجم روایتِ اُبی بن کعب است در کنز العمال[۱] :

إن عمر بن الخطاب أمره أن يصلي بالليل في رمضان، فقال ان الناس يصومون النهار ولا يحسنون ان يقرأوا، فلو قرأت عليهم بالليل، فقال يا امير المؤمنين هذا شئ لم يكن فقال قد علمت ولكنه حسن فصلى بهم عشرين ركعة

(ابن منیع) (کنز العمال ص۴۰۹ ج۸ طبع جدید ۔ بیروت)

"حضرت عمرؓ اُبی بن کعبؓ را امر کرد کہ در شب رمضان بمردم در نماز امامت کند (زیرا کہ) مردم در روز روزہ میگیرند لیکن قرآن را خوب خواندن نمی توانند ۔ کاش کہ شب برای آنہا قرآن می شنوانیدی ۔ اُبیّ بن کعب گفت اے امیر المؤمنین! این کاریست کہ قبلاً نبود (پس چطور من می توانم کرد) گفت بمن معلوم است لیکن این یک کارِ خوب است، پس بخواند بمردم بیست رکعت"۔

صاحبِ کنز العمال این روایت را بحوالۂ ابن منیع ذکر کرده است که سندش معلوم نیست، لیکن اگر ضعیف هم باشد برای تائید کافی است۔

رابعًا: در روشنی روایات فوق الذکر تمام اهل علم بر این قائل اند که حضرت عمرؓ مردم را به خواندنِ بیست رکعت جمع نمود و تمام صحابه با او متفق شدند پس این بمنزلۂ اجماع شد۔

این جا چند آراء اکابر علماء ذکر می شود:

۱ امام ترمذی واختلف اهل العلم فی قیام رمضان فرأی بعضهم ان یصلی احدی واربعین رکعة مع الوتر وهو قول اهل المدینة والعمل علی هذا عندهم بالمدینة واکثر اهل العلم علی ما روی عن علی وعمر وغیرهما من اصحاب النبی صلی الله علیه وسلم عشرین رکعة وهو قول سفیان وابن المبارك والشافعی، وقال الشافعی وهکذا ادرکت ببلدنا بمکة یصلون عشرین رکعة۔ (سنن ترمذی ص۹۹ ج۱)

"یعنی راجع به قیام رمضان (تراویح) علماء اختلاف دارند- رأی بعض علماء این است که چهل و یک رکعت خوانده شود همراهی وتر- این قولِ اهل مدینه است و عملِ اهل مدینه نیز همین است- (در زمانِ امام ترمذیؒ) اکثر علماء طبق روایت از حضرت علی و حضرت عمر و دیگر صحابۂ پیغمبر علیه الصلوٰة والسلام برین قائل اند که بیست رکعت خوانده شود، همین است قولِ سفیان ثوری و ابن مبارک و امام شافعی بلکه امام شافعیؒ می گوید که من اهل بلد خود یعنی اهل مکه مکرمه را بر همین یافته ام که بیست رکعت میخوانند"۔

۲ ابوالولید سلیمان بن خلف مالکی (سنه ۴۹۴ھ)

علامه زرقانی در شرح مؤطا از ابوالولید سلیمان بن خلف قرطبی باجی مالکی

نقل می کند که :

قال الباجی فامرهم اولاً بتطویل القراءة لانه أفضل ثم ضعف الناس فامرهم بثلاث وعشرین فخفف من طول القراءة واستدرك بعض الفضیلة بزیادة الرکعات (شرح زرقانی علی المؤطا ج ۱ ص ۲۱۵)

"ابوالولید باجی گفته است که حضرت عمر اولاً بطول قراءت حکم کرد چون طولِ قراءت افضل است، لیکن چون مردم ضعیف شدند حکم کرد به بیست وسه رکعت، در قراءت تخفیف نمود وفضیلتِ آنرا از کثرتِ رکعات تکمیل کرد"

بعد ازین زرقانی می نویسد :

قال الباجی وکان الامر علی ذلك الی یوم الحرّة فثقل علیهم القیام فنقصوا من القراءة وزادوا الرکعات فجعلت ستًّا وثلاثین غیر الشفع والوتر. (زرقانی ص ۲۳۹ ج ۱)

"ابوالولید باجی می گوید که تا واقعۂ حرّہ بیست رکعت رواج بود بعد ازانکه قیامِ دراز بمردم مشکل معلوم شد، در قراءت کمی نموده رکعات را اضافه کردند که غیر از وترسی وشش رکعت شد"۔

۳ - حافظ ابن عبد البر المالکی

علامه زرقانی همین کلام را بعینه از حافظ ابن عبد البر (۳۶۸-۴۶۳ھ) وازابومروان عبدالملک بن حبیب قرطبی مالکی (م ۲۳۷ ھ) نقل کرده است

(زرقانی ص ۲۳۹ / ۱۷۰)

۴ - ابن قدامه حنبلی

حافظ موفق الدین - ابن قدامه المقدسی الحنبلی (م ۶۲۰ھ) در "المغنی" می نویسد :

ولنا ان عمر رضی الله عنه لما جمع الناس علی أُبی بن کعب کان یصلی لهم عشرین رکعة ۔

" دلیل ما این است که چون حضرت عمرؓ مردم را در عقب اُبی بن ابی کعب جمع کرد حضرت اُبی بمردم بیست رکعت میخواند."

بعد از ذکر روایات مربوط این موضوع خصوصًا ذکر اثر علیؓ (ابن قدامه) می نویسد : وھٰذا کالاجماع یعنی این بمنزلۂ اجماع است -

باز سی و شش رکعت که معمول اہل مدینه بود راجع به آن می گوید :

ثم لو ثبت أن أهل المدينة كلهم فعلوه لكان ما فعله عمر واجمع عليه الصحابة في عصره اولى بالاتباع - قال بعض اهل العلم انما فعل هذا اهل المدينة لانهم ارادوا مساواة لهل مكّة فان اهل مكة (كانوا) يطوفون سبعًا بين كل ترويحتين فجعل اهل المدينة مكان كل سبع اربع ركعات و ما كان عليه اصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم أولى وأحق - (ابن قدامة المغنى مع الشرح الكبير ص۷۹۹ ج۱)

" واگر ثابت شود که اہل مدینه سی و شش رکعت می خواندند باز ہم آنچه حضرت عمرؓ کرده است وصحابه بران اجماع کرده اند در دورِ حضرت عمرؓ اولیٰ واحق است به اتباع نمودن - بعضی علماء چنین گفته اند که غرضِ اہل مدینه ازین عمل (خواندنِ سی و شش رکعت) برابری اہل مکه بود که اہل مکه درمیانِ ہر دو ترویحه ہفت مرتبه طواف می کردند پس اہل مدینه بجای ہفت مرتبه طواف چہار رکعت مقرر کردند - بہر صورت آنچه که معمول اصحابِ رسول اللہ صلے اللہ علیه وسلم است ، اولیٰ واحق ہست به اتباع از دیگران "

۵ - امام نووی

امام محی الدین نووی (م ۶۷۶ھ) در شرح مہذب می نویسد :

واحتجّ اصحابنا بمارواه البيهقى وغيره بالاسناد الصحيح عن السائب بن يزيد الصحابى رضى الله عنه قال كانوا يقومون

علی عهد عمر بن الخطاب رضی الله عنه فی شهر رمضان بعشرین رکعة . الحدیث (المجموع شرح مهذب ص۳۲ ج۴)

اصحاب ما (علمای شافعیه) به آن حدیث استدلال کرده اند که امام بیهقی و دیگر علماء از سائب بن یزید صحابی بسندِ صحیح روایت کرده اند که در زمانهٔ حضرت عمر رضی الله عنه مردم بیست رکعت میخواندند بعد از ین روایتِ یزید بن رومان را ذکر نموده تطبیقِ امام بیهقی را ذکر میکند و نیز اثر علی رضی الله عنه را درج نموده عملِ اهلِ مدینه را همان توجیه کرده است که در عبارتِ ابن قدامه گذشت"

۶ - علامه شهاب الدین قسطلانی

علامه شهاب الدین احمد بن عبد الملک بن احمد بن محمد قسطلانی شافعی (م ۹۲۳ھ) در شرح بخاری می نویسد :

وجمع البیهقی بینهما بأنهم کانوا یقومون باحدی عشرة ثم قاموا بعشرین واوتروا بثلاث وقد عدّوا ما وقع فی زمن عمر رضی الله عنه کالاجماع . (ارشاد الساری ص۲۶۶ ج۳)

"امام بیهقی هر دو روایت را این طور جمع کرده است که اول یازده رکعت می خواندند بعداً بیست رکعت تراویح و وتر را معمولِ خود ساختند و عمل که در عصر عمر رضی الله عنه جاری شده بود آن را علماء بمنزلهٔ اجماع شمار کرده اند".

۷ - شیخ منصور حنبلی

علامه شیخ منصور بن یونس بیهوتی حنبلی (م ۱۰۴۶ھ) در کشف القناع عن متن الاقناع می نویسد :

وهی عشرون رکعة لما روی مالک عن یزید بن رومان قال کان الناس یقومون فی زمن عمر فی رمضان بثلاث وعشرین

رکعة، وھذا فی مظنّة الشھرة بحضرة الصحابة فکان اجماعاً

(کشف القناع عن متن الاوضاع ص۲۹۲/ ۱ج)

" تراویح بیست است چنانچہ امام مالک از یزید بن رومان روایت کردہ است کہ مردم در عصر حضرت عمر در رمضان بیست و سہ رکعت می خواندند۔ این حکم حضرت عمر بخواندن بیست رکعت در محضر صحابہ بہ حدِ شہرت رسیدہ است و این مرتبہٴ اجماع را دارد "

۸۔ شاہ ولی اللہ دھلویؒ

مسند الھند شاہ ولی اللہ دہلویؒ در "حجۃ اللہ البالغۃ" می نویسد:

وزادت الصحابة ومن بعدھم فی قیام رمضان ثلاثة اشیاء: الاجتماع لہ فی مساجدھم وذلک لانہ یفید تیسیرھم علی خاصتھم وعامتھم، واداءہ فی اول اللیل مع القول بان صلوة آخر اللیل مشھودة وھی افضل کما نبّہ عمر علی ھذا التیسیر الذی اشرنا الیہ، وعددہ عشرون رکعة (حجّة اللہ البالغة ص۱۸ ج۲)

" صحابہ کرام وکسانیکہ بعد از ایشان بودند (تابعین وتبع تابعین) در قیام (شب) رمضان سہ چیز را اضافہ نمودند

(۱) جمع شدن در مساجد کہ درین آسانی برای خاص وعام ہست،

(۲) ادا نمودن (تراویح) در اول شب باوجود اعتراف اینکہ آخر شب از اول آن زیادہ فضیلت دارد چون در آخر شب فرشتہ ہا حاضر می شوند، چنانچہ حضرت عمر بہ این افضلیت تنبیہ نمودند۔ مگر اختیار کردن اولِ شب برای ھمون آسانی بود کہ بطرفِ آن اشارہ نمودیم۔

(۳) عدد رکعاتِ تراویح را بیست قرار دادند "

تراویح در عہد صحابہ وتابعین

بیست رکعت تراویح کہ در عہد حضرت عمر رائج شدہ بود در آیندہ ہم کم از کم بیست رکعت معمول و باقی ماند۔ از بعض صحابہ وتابعین زائد از بیست رکعت نیز مروی ہست لیکن صرف ہشت رکعت (تراویح) از احدی ہم مروی نیست۔

روایاتِ بیست رکعتی از صحابہ وتابعین

۱۔ روایتِ سائب بن یزید کہ ذکر شد دران بعد از ذکر بیست رکعت عہد فاروقی ضمناً بیست رکعت عہد عثمانی نیز مذکور است

۲۔ عبد اللہ بن مسعود کہ در اواخر عصر عثمانی وفات کرد او نیز بیست رکعت تراویح می خواند۔ (قیام اللیل للمروزی ص۹۱)

۳۔ عن ابی عبد الرحمن السلمی عن علی رضی اللہ عنہ انہ دعا القرّاء فی رمضان فأمر منھم رجلاً یصلّی بالناس عشرین رکعۃ وکان علیؓ یوتر بھم (سنن کبریٰ للبیہقی ص۴۹۶ ج۲)

"عبد الرحمن سلمی روایت می کند کہ حضرت علیؓ قاریہا را در رمضان طلب نمودہ یکی از آنہا را حکم کرد کہ بمردم بیست رکعت بخواند و در وتر خود حضرت علیؓ امامت می کرد"۔

اگرچہ در سندِ این روایت حماد بن شعیب است کہ محدثین در بارۂ آن کلام کردہ اند مگر شواہد بسیار دارد کہ مؤیدِ آن میگردد۔ بلکہ این روایتِ ابو عبد الرحمن را شیخ الاسلام حافظ ابن تیمیہ در "منہاج السنۃ" ذکر کردہ است و ازین استدلال کردہ است کہ حضرت علیؓ تراویح جاری کردۂ حضرت عمرؓ را در دور خلافتِ

خود باقی داشت۔ (منہاج السنۃ ص۲۲۴ ج۴)

حافظ ذہبیؒ در "المنتقی" ص۵۴۲ مختصر منہاج السنۃ این استدلال حافظ ابن تیمیہؒ را بلا نکیر ذکر کردہ است، از این روایات بوضاحتِ کامل معلوم شد کہ نزد این دو (حافظ حدیث) در عہد حضرت علی ہم بیست رکعت تراویح معمول بود۔

۴۔ عن عمرو بن قیس عن ابی الحسناء أن علیا أمر رجلاً یصلی بھم فی رمضان عشرین رکعۃ۔ "عمرو بن قیس نیز روایت می کند کہ حضرت علی یک شخص را حکم کرد کہ در رمضان بمردم بیست رکعت تراویح بخواند" (مصنف ابن ابی شیبہ ص۳۹۳ ج۲)

۵۔ عن ابی سعید البقال عن ابی الحسناء ان علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ امر رجلاً ان یصلی بالناس خمس ترویحات عشرین رکعۃ وفی ھذا الاسناد ضعف۔ (سنن کبری بیہقی ص۴۹۵ ج۲)

"ابی الحسناء نیز از حضرت علی روایت می کند کہ آن یک شخص را امر کرد کہ بمردم پنج ترویحہ یعنی بیست رکعت نماز ادا کند، بلی در اسنادِ این ضعف است"

لیکن علامہ ابن ترکمانی در "الجوہر النقی" می نویسد کہ ظاہر این است کہ ضعفِ این روایت بہ سبب ابو سعید بقال ست کہ آن متکلم فیہ است مگر در مصنف ابن ابی شیبہ (چنانچہ گذشت) متابعِ این موجود است و این متابع جابر ضعفِ آن می گردد۔ (ذیل سنن کبریٰ ص۴۹۵ ج۲)

۶۔ عن شتیر بن شکل وکان من اصحاب علیؓ انہ کان یؤمھم فی شھر رمضان بعشرین رکعۃ ویوتر بثلاث۔

(سنن کبریٰ ص۴۹۶ ج۲، قیام اللیل ص۹۱)

"شتیر بن شکل کہ از اصحابِ حضرت علی بود در ماہِ رمضان بمردم در بیست

رکعت تراویح وسہ وتر امامت می کرد "

امام بیہقی بعد از نقل کردنِ این اثر می گوید

درین اثر قوۃ است (کہ سند می تواند شد) بعدًا در تائیدِ آن اثر ابو عبدالرحمٰن سلمی را کہ قبلاً گذشت ذکر کردہ است ۔

۷ - عن ابی الخصیب قال کان یؤمّنا سوید بن غفلة فی رمضان فیصلی خمس ترویحات عشرین رکعة ۔ (سنن کبریٰ ص۴۹۵ ج۲)

" ابوالخصیب می گوید کہ سوید بن غفلة بما در رمضان امام بود در پنج ترویحہ بیست رکعت میخواند "

قال النیموی واسنادہ حسن ۔ (آثار السنن ص۵۵ ج۲)

" علامہ نیموی گفتہ است کہ اسنادِ اثر ابوالخصیب در مرتبۂ حسن است "

سوید بن غفلة از اکابر تابعین بہ شمار می رود ، دورِ جاھلیت و اسلام هردو را درک کردہ بود و در حیاتِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مشرّف بہ اسلام شد لیکن صحبتِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم میسّر نشد چون در مدینہ همان روز رسید کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم دفن شدہ بودند لھذا بہ شرفِ صحابیت مشرف شدن نتوانست ۔ بعدًا در کوفہ سکونت اختیار کرد کہ از اجلۂ رفقاء ابن مسعود و علی رضی اللہ عنہما بہ شمار میرفت ۔ در سنہ ۸۰ھ بہ عمر ۱۳۰ سالگی وفات کرد ۔ (تقریب)

۸ - عن الحارث انہ کان یؤمّ الناس فی رمضان باللیل بعشرین رکعة ویوتر بثلاث و یقنت قبل الرکوع ۔

(مصنف ابن شیبة ص۳۹۳ ج ۲)

" از حارث روایت است کہ او در رمضان در شب بمردم امامت

می کرد بیست رکعت تراویح می خواند وسہ وتر وقنوت می خواند قبل از رکوع ۔

۹۔ در "قیام اللیل" از عبدالرحمن بن ابی بکرہ وسعید بن الحسن وعمران العبدی روایت می کند کہ تا بیست شب رمضان بیست بیست رکعت تراویح میخواندند و در عشرۂ آخر یک ترویحہ (چہار رکعت) را اضافہ می کردند ۔ (قیام اللیل صـ۹۲)

حارث وعبدالرحمن بن ابی بکرہ (م ۹۶ھ) وسعید بن الحسن (م ۱۰۸ھ) این ہر سہ از تلامذہ حضرت علی بودند ۔

۱۰ - ابوالبختری نیز در بیست رکعت تراویح وسہ وتر امامت می کرد (مصنف ابن ابی شیبۃ ص ۳۹۳/ج۲)

۱۱ - علی بن ربیعۃ کہ از اصحاب حضرت علیؓ بود بیست رکعت تراویح وسہ وتر می خواند ۔ (مصنف ابن ابی شیبۃ ص ۳۹۳/ج۲)

۱۲ - ابن ابی ملیکہ (م ۱۱۷ھ) نیز بیست رکعت تراویح می خواند

۱۳ - عطا می گوید کہ من مردم را دیدم کہ ھمراہی وتر بیست وسہ رکعت ادا می کردند ۔ (مصنف ابن ابی شیبۃ ص ۳۹۳/ج۲)

۱۴ - در "مؤطا" امام مالک از عبدالرحمن الاعرج (م ۱۱۷ھ) روایت است کہ من مردم را بحالتے یافتم کہ در رمضان برکفار لعنت می فرستادند وقاری در ہشت رکعت سورۂ بقرہ را ختم می کرد واگر در دوازدہ رکعت سورۂ بقرہ را ختم می کرد مردم خیال میکردند کہ قرائت را مختصر کرد ۔ (مؤطا امام مالک صـ۹۹)

اگرچہ غرض ازین روایت بیان طولِ قرائت است در تراویح لیکن از سیاقِ روایت معلوم می شود کہ صرف بہ ہشت رکعت اکتفا نمی کردند حاصل آنکہ از وقتیکہ حضرت عمرؓ تراویح را با جماعت اجرا کرد بیست رکعت

یا زیاده ازان خوانده می شد البته درقریب تراز ایام حرّه (۶۳ھ) درمیان هر ترویحه چهار رکوت را اهل مدینه زیاده نموده همرای وتر کل چهل ویک رکعت می خواندند، وبعض دیگراز تابعین در دهِ اخیراز بیست رکعت هم اضافه میکردند بهر صورت درعصر صحابه وتابعین هشت رکعت تراویح دریک روایت ضعیف هم ثابت نیست، لهذا آنانِ گفته اندکه درعهد فاروق اعظم صحابه به بیست رکعت تراویح اجماع کرده بودند قول شان مبنی علی الحقیقت است چونکه سلف صالحین به بیست وزیاده ازان قائل بودند لیکن کمی از بیست رکعت از کسی منقول نیست، پس این دعوٰی صحیح شدکه سلف اجماع کرده بودند برینکه رکعات تراویح کم ازکم بیست باید بود

تراویح درنظر ائمۂ اربعہ

امام ابوحنیفه، امام شافعی، امام احمدبن حنبل رحمهم الله هرسه به بیست رکعت تراویح قائل اند، امّا از امام مالک راجع به تراویح دو روایت منقول است یکی بیست رکعت ودیگر سی وشش رکعت۔ مگر در متون مذهب مالکی روایت بیست رکعتی را ترجیح داده شده است۔

درج نمودن حوالۂ فقه حنفی ضرورت نیست البته از کتب مستند ومعتبر دیگر مذاهب حواله تقدیم کرده می شود۔

فقه مالکی قاضی ابوالولیدابن رشد مالکی (م ۵۹۵ھ) در "بدایة المجتهد" می نویسد:

واختلفوا فی المختار من عدد الرکعات التی یقوم بها الناس فی رمضان، فاختار مالك فی احد قولیه وابوحنیفة والشافعی واحمد وداؤد القیام بعشرین رکعة سوی الوتر، وذکر ابن القاسم عن مالك انه کان

يستحسن ستًا وثلاثين ركعة والوتر ثلاث - (بداية المجتهد ص۱۶۶ ج ۱)

" يعنی علمای درین اختلاف دارند که در رمضان چند رکعت تراویح خواندن بهتر است ؟ امام مالک دریک قول وامام ابوحنیفه و امام شافعی وامام احمد و داؤد ظاهری علاوه از وتر بیست رکعت را مختار شمرده اند. ابن قاسم از امام مالک رح نقل کرده است که وی سه وتر و سی وشش رکعت تراویح را اولی می دانست "۔

شارحِ مختصر خلیل علامه شیخ احمد الدردیر مالکی (م ۱۲۰۱ھ) می نویسد :

وهی ثلاث وعشرون ركعة بالشفع والوتر كما كان عليه العمل (اى عمل الصحابة والتابعين) (ثم جعلت) فى زمن عمر بن عبد العزيز (ستًا وثلاثين) بغير الشفع والوتر لكن الذى جرى عليه سلفًا وخلفًا الاوّل - (شرح الكبير للدرديرى مع حاشية الدسوقى ص۳۱۵ ج ۱)

" تراویح همراهی وتر بیست وسه رکعت است یعنی به شمول دو رکعت ویک وتر چنان که عملِ صحابه وتابعین بود ، باز در عهد عمر بن عبد العزیز رح سی وشش رکعت کرده شد علاوه از شفع ویک وتر، مگر تعداد که سلف وخلف بران اتفاق دارند اول است (بیست وسه رکعت) "

فقه شافعی امام محی الدین نووی (م ۶۷۶) در " المجموع شرح مهذب " می نویسد :

(فرع) فى مذاهب العلماء فى عدد ركعات التراويح مذهبنا انها عشرون ركعة بعشر تسليمات غير الوتر و ذلك خمس ترويحات والترويحة اربع ركعات بتسليمتين هذا مذهبنا وبه قال ابو حنيفة واصحابه واحمد و داؤد وغيرهم ونقله القاضى عياض عن جمهور العلماء وحكى ان الاسود بن يزيد كان يقوم باربعين ركعة ويوتر بسبع وقال مالك

التراويح تسع ترويحات وهي ست وثلاثون ركعة غير الوتر۔ (مجموع شرح مهذب ص۳۲ ج ۴)

"این بحث در بیان مذاهب علماء است راجع به تعداد رکعات تراویح، مذهب ما این است که تراویح بیست رکعت است به ده سلام غیر از وتر این به پنج ترویحه می رسد که هر ترویحه عبارت است از چهار رکعت به دو سلام، این است مذهب ما، وهمین است مذهب امام ابوحنیفه واصحابش ومذهب امام احمد وداود ظاهری ودیگر علماء قاضی عیاض همین بیست رکعت را از جمهور علماء نقل کرده است۔ واز اسود بن یزید منقول است که وی چهل رکعت تراویح وهفت رکعت وتر می خواند امام مالک گفته است که تراویح نه ترویحه وسی وشش رکعت است غیر از وتر"

فقه حنبلی حافظ ابن قدامه مقدسی حنبلی (م ۶۲۰ ھ) در "المغنی" می نویسد :

والمختار عند ابی عبد الله فيها عشرون ركعة وبهذا قال الثوری وابو حنيفة والشافعی و قال مالك ستة وثلاثون

(مغنی ابن قدامه ص۷۹۸ ج۱)

"مختار در تراویح نزد امام احمد بیست رکعت است۔ سفیان ثوری امام ابوحنیفه وامام شافعی نیز به بیست رکعت قائل اند۔ وامام مالک به سی وشش رکعت قائل است "۔

اختتام بحث دربیان چند فائده ضروری

برای موثق نمودن بیست رکعت تراویح اینجا چند فوائد را یادآور می شویم :

بیست رکعت تراویح سنت موکدہ ست

اجرا نمودن حضرت عمر بیست رکعت تراویح را در محضر اکابر صحابہ وانکار نہ کردنِ اوشان بر فعلِ عمرؓ واز عہدِ صحابہ گرفتہ تا امروز در شرق و غرب جہان بیست رکعت را معمول قرار دادن مسلمانان دلیل است بر اینکہ (ھمین بیست رکعت) جزءِ دین ست کہ خدا بہ بندگانِ خود پسندیدہ است نظر بہ این آیتِ مبارکہ کہ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِيْنَهُمُ الَّذِي ارْتَضٰى یعنی مقدور و آسان خواہد ساخت خدا برای خلفای راشدین ھمان دین ایشان را کہ خدا برایشان پسندیدہ است۔ در "الاختیار" شرح "المختار" چنین درج است

روی اسد بن عمرو عن ابی یوسف قال سألت اباحنیفة رحمہ اللہ عن التراویح و مافعلہ عمر رضی اللہ عنہ فقال التراویح سنة مؤکدة ولم یتخرصہ عمر من تلقاء نفسہ ولم یکن فیہ مبتدعا ولم یأمر بہ الا عن اصل لدیہ وعھد من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ولقد سن عمر ھٰذا وجمع الناس علی اُبی بن کعبؓ فصلاھا جماعة والصحابة متوافرون، منھم عثمان وعلی وابن مسعود والعباس وابنہ وطلحة والزبیر ومعاذ و اُبیّ وغیرھم من المھاجرین والانصار رضی اللہ عنھم اجمعین وما ردّ علیہ واحد منھم بل ساعدوا ووافقوہ وامروا بذلک۔

(الاختیار لتعلیل المختار ج۱ ص۷۰ للشیخ الامام ابی الفضل مجد الدین عبد اللہ بن محمود الموصلی الحنفی (۶۸۳ھ))

"اسد بن عمرو از امام ابو یوسف روایت می کند که من از امام ابو حنیفہ دربارۂ تراویح و فعل عمرؓ سوال کردم ، گفت تراویح سنتِ مؤکدہ است حضرت عمرؓ از طرفِ خود چیزی را اختراع نہ کردہ است و نہ او موجدِ کدام بدعتی بود۔ آنچہ کہ حضرت عمرؓ حکم کردہ است ضرور دلیلِ آن نزدش موجود بود کہ آن عہد و تاکید رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم باشد۔ یقیناً حضرت عمر سنت تراویح را جاری کرد و جمع کرد مردم را در عقیب اُبی بن کعب پس آن ادا کرد تراویح را بہ جماعت در حالیکہ دران وقت یک جمّ غفیر از صحابہ موجود بودند۔ ازانجملہ مندرجۂ ذیل افراد قابلِ ذکراند :
حضرت عثمان ، حضرت علی ، عبد اللہ بن مسعود ، عباس ، عبد اللہ بن عباس ، طلحہ ، زبیر ، معاذ بن جبل ، اُبی بن کعب و دیگر صحابۂ مہاجرین و انصار رضی اللہ عنہم اجمعین ، ویکی ازین صحابہ هم بہ حضرت عمر اعتراض نہ کردند بلکہ همکاری و موافقت نمودند ، و خود نیز امر کردند بہ خواندنِ بیست رکعت "

تاکیدِ نبوی راجع بہ سنّت جاری کردۂ خلفای راشدین

از بیانیہ فوق الذکر معلوم شد کہ بیست رکعت تراویح سنتِ سہ خلفای راشدین است (عمر ، عثمان ، علی رضی اللہ تعالیٰ عنہم) و ارشاد نبوی صلی اللہ علیہ وسلم دربارۂ سنت خلفای راشدین باین طور است .

انہ من یعیش منکم بعدی فسیری اختلافاً کثیرا فعلیکم بسنّتی وسنّۃ الخلفاء الراشدین المھدیّین تمسّکوا بھا وعضّوا علیھا بالنواجذ وایّاکم ومحدثات الامور فان کلّ محدثۃ بدعۃ وکل بدعۃ ضلالۃ . (رواہ احمد وابو داؤد والترمذی وابن ماجۃ) مشکوٰۃ ص ۳۰ ج ۱

" یعنی کسیکہ از شما بعد از من زندہ ماند اختلافات بسیار خواھد دید ، پس (راہِ حق فقط همین است کہ) محکم بگیرید سنت و طریقۂ من را و سنت

جاری کرده خلفای راشدین را که از باطل دور و به هدایت قائم اند و به دندانهای خود قائم بگیرید آن سنت را، و خود را دور دارید از کارهای خود ساخته (و بی دلیل) چون هر عملِ خود ساخته (و بی دلیل) بدعت ست و هر بدعت (خواه حسنه شمرده شود یا سیّئه) سبب گمراهی است

از این حدیث شریف معلوم شد که اتباع سنت خلفای راشدین ضروری ست و نیز مخالفتِ آن، بدعت و گمراهی است".

تجاوز از چهار مذهب تجاوز از سوادِ اعظم ست

از حواله های بالا معلوم شد که هر چهار امام کم از کم به بیست رکعت تراویح قائل اند و اتباع مذاهبِ اربعه اتباعِ سوادِ اعظم ست و تجاوز از مذاهبِ اربعه تجاوز از سوادِ اعظم است (و تجاوز از سواد اعظم تجاوز از اسلام ست) امام الهند شاه ولی الله محدّث دهلویؒ در "عقد الجید فی الاجتهاد والتقلید" مینویسد:

قال رسول الله صلی الله علیه وسلم "اتبعوا السواد الاعظم"[1] ولما اندرست المذاهب الحقة الا هذه الاربعة كان اتباعها اتباعاً للسواد الاعظم والخروج عنها خروجاً عن السواد الاعظم. (عقد الجید ص۳۷ طبع ترکیه)

"رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمودند که "شما سوادِ اعظم را اتباع کنید" چون غیر از مذاهبِ اربعه دیگر بکلی محو شده است (لذا) پیروی (یکی از) مذاهبِ اربعه، پیروی سوادِ اعظم است و خروج از مذاهبِ اربعه خروج از سوادِ اعظم است"

فلسفۂ بیست رکعت تراویح

دانشمندان امت هر یک طبق ذوقِ خود بیست رکعت تراویح را حکمت و مصلحتی بیان کرده اند که اینجا اقوالِ سه علماء بزرگ درج می شود:

۱- از شیخ ابراهیم حلبی حنفی (م ۹۵۶ھ) در "البحر الرائق" منقول است

---

[1] رواه ابن ماجه من حدیث انس کما فی المشکوٰة ص۳۰ وتمامه "فانه من شذّ شُذّ فی النار"

وذكر العلامة الحلبي ان الحكمة في كونها عشرين ركعة ان السنن شرعت مكملات للواجبات وهي عشرون بالوتر فكانت التراويح كذلك لتقع المساواة بين المكمِّل والمكمَّل انتهى. (بحرالرائق ص۲ ج ۲)

"علامه حلبی گفته است که حکمت در بیست رکعت بودن تراویح این است که سنن برای تکمیلِ فرائض وواجبات مشروع شده است، و عددِ فرائضِ پنجگانه به شمولِ وتر بیست رکعت است، این برابری ازین سبب شد که مساوات واقع شود درمیانِ مکمِّل ومکمَّل"۔

۲ - علامه منصور بن یونس حنبلی (م ۱۰۴۶ھ) در کشف القناع می نویسد:

والسرّ فيه ان الراتبة عشر فضوعفت في رمضان لانّه وقت جدّ - (كشف القناع ص۳۶۲ ج ۲)

"یعنی حکمت بیست رکعت بودنِ تراویح این است که کل سنت مؤکده ده رکعت است لیکن در رمضان دوچند کرده شد زیرا که رمضان وقتِ محنت وریاضت است"۔

۳ - حکیم الامت شاه ولی الله محدث دهلوی راجع به حکمتِ بیست رکعت قرار دادنِ صحابه تراویح را می گوید:

وذلك انهم رأوا النبي صلى الله عليه وسلم شرع للمحسنين احدى عشرة ركعة في جميع السنة فحكموا انه لا ينبغي ان يكون حظ المسلم في رمضان عند قصده الاقتحام في لجة التشبه بالملكوت اقل من ضعفها.

حجة الله البالغة ص۱۸ ج ۲

واین التزام بیست رکعت ازین سبب شد که چون صحابهٔ نبی صلی الله علیه وسلم را دیدند که برای محسنین در تمام سال یازده رکعت (تهجد ووتر) مشروع نمودند پس فیصله کردند که مسلمانان که در رمضان در دریای مشابهت به ملکوت عزم غوطه خوردن دارند باید که حصه ایشان در رمضان از دوچند تمام سال کم نباشد۔

وآخر دعوانا ان الحمد لله رب العلمین

تمام شد

کتبِ ذیل نیز بزودی موردِ استفاده
قرار خواهند گرفت

۱ - اضوء المصابیح فی رکعات التراویح
۲ - عدلِ اسلامی یا مساواتِ اشتراکی
۳ - آئینۂ مجاھد
۴ - مصاحبہ با قرآن

(المخزن پرنٹرز کراچی)